

بررسی تطبیقی مشخصات سفیانی در روایات فریقین*

سید ضیاءالدین علیانصب^۱ و سیدمجید نبوی^۲

چکیده

خروج سفیانی، یکی از وقایع قطعی در آخرالزمان است که روایات فریقین به آن تصریح کرده‌اند. از آنجا که سفیانی پرچم‌دار رهبری کفر و طاغوت در برابر پرچم‌های حق است، شناخت مشخصات سفیانی اعم از نام، نسب، صفات، زمان و مکان خروج او برای منتظران حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه لازم و ضروری است؛ چراکه اگر مؤمنان و منتظران حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه، مشخصات لشکرها، پرچم‌ها و رهبران گروه‌ها و جنگ‌های آستانه ظهور را شناسند گرفتار انحراف می‌شوند و از یاری حق، بازمی‌مانند. ازاین‌رو، نوشتار پیش‌رو با هدف تبیین مشخصات سفیانی انجام یافته و اشتراکات و افتراقات روایات فریقین در خصوص نام، نسب، صفات و زمان و مکان خروج سفیانی را با روش کتابخانه‌ای به صورت تطبیقی بیان کرده و در نهایت بدین نتیجه رسیده است که برای سفیانی نام‌هایی چون حرب، عثمان، عنبسه در روایات شیعی و عبدالله، ازهر بن کلیبه و معاویه بن عنبسه در روایات اهل سنت آمده است. نسب او به ابوسفیان برمی‌گردد. محل خروج او سرزمین شام است. زمان خروج سفیانی در ماه رجب و هم‌زمان با خروج یمانی، خراسانی و حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه است.

واژگان کلیدی: روایات، فریقین، سفیانی، علائم ظهور، ملاحم و فتن، ظهور.

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۲/۲۰ و تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۲۰.

۱. دانشیار گروه قرآن و حدیث دانشگاه حضرت معصومه عجتها، قم (نویسنده مسئول): z.olyanasab@hmu.ac.ir.

۲. دانشجوی دکتری رشته قرآن و حدیث، دانشگاه اراک: majidnabavi1366@gmail.com.

مقدمه

با توجه به اینکه خروج سفیانی بر اساس روایات فریقین از وقایع حتمی پیش از ظهور و قیام حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه است و اینکه رهبری کفر و ظلم توسط سفیانی در آستانه ظهور و دشمنی او با حق‌گرایان و رهبری حق، در روایات متعددی نقل شده، شناخت ویژگی‌های سفیانی اعم از نام، نسب، صفات، زمان و مکان خروج او برای منتظران حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه لازم و ضروری است. اگر منتظران حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه مشخصات سفیانی و ویژگی‌های شخصی و شخصیتی و نام و نسب او را نشناسند گرفتار فتنه‌ها می‌شوند و گمراه می‌گردند و دنیا و آخرت خود را از دست می‌دهند و عاقبت به‌شر می‌گردند. در حالی روایات فراوانی از معصومان علیهم السلام، در صدد معرفی فتنه‌های آخرالزمان و راه‌های نجات از آن‌ها صادر شده است. از این‌رو، تبیین مشخصات و ویژگی‌های سفیانی، یمانی و خراسانی، امری لازم و شایسته تحقیق است. اینکه آیا سفیانی نماد است یا نام حقیقی دارد؟ و اینکه نام‌ها، القاب و تبار او چیست؟ و زمان و مکان خروج او کجاست؟ مسئله‌ای است که ضرورت دارد با بررسی دقیق در روایات فریقین مشخص شود و نقاط اشتراک و افتراق آن‌ها تبیین گردد. نوشتار حاضر در نظر دارد، نام و نسب سفیانی و مکان و زمان خروج او را در منابع حدیثی شیعه و اهل سنت جستجو نموده و مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد. درباره پیشینه بحث سفیانی، حداقل پنج عنوان کتاب و هفت عنوان مقاله و یک پایان‌نامه به شرح ذیل یافت شد:

کتاب‌های زیر با موضوع سفیانی منتشر شده‌اند: ۱. سفیانی از ظهور تا افول، نصرت‌الله آیتی؛ ۲. سفیانی دشمن سرسخت مهدی عجل الله تعالی فرجه، مهدی همتی؛ ۳. سفیانی و نشانه‌های ظهور، محمد فقیه؛ ترجمه شاهپور حسینی؛ ۴. سفیانی، ابوسفیان در عصر ظهور: سید حیدر حسینی؛ ۵. سفیانی، نجم‌الدین طبری.

هرکدام از مقالات زیر نیز در صدد تبیین سفیانی در منابع نقلی بوده‌اند؛ ۱. «پرچم‌های باطل در آستانه ظهور (ابقع، اصهب، سفیانی)» از رضا مهدیان‌فر، در مجله پژوهش‌های مهدوی؛ ۲. «تحلیل انتقادی دیدگاه‌های موجود درباره خروج سفیانی و روایات آن» از عبدالهادی فقهی زاده و سید جعفر صادقی در مجله مطالعات قرآن و حدیث؛ ۳. «سفیانی و مدعیان تاریخی» از مصطفی صادقی در مجله مشکوة؛ ۴. «عصر الظهور، الروایات و العلامات؛ دراسة و تحلیل لظاهرة السفیانی» از محمدباقر ملکیان در مجله نصوص معاصرة؛ ۵. «گونه‌شناسی تحلیلی و نقد رویکردها در تبیین روایات سفیانی» از امیر محسن عرفان، مرضیه جولائی فروشانی و ابوالفضل جعفری‌پور، در مجله انتظار موعود؛ ۶. نام و نسب سفیانی، سید علی هاشمی در مجله مشرق موعود؛ ۷. ویژگی‌های خروج سفیانی در روایات الغیبة و الفتن، سید حیدر طباطبائی حکیم و محمد قاسم در مجله پژوهش‌نامه علوم حدیث تطبیقی.

یک پایان‌نامه با عنوان «بررسی تطبیقی روایات سفیانی و نفس زکیه در منابع فریقین» دانشکده اصول‌الدین قم در مقطع کارشناسی ارشد، ۱۳۸۵ از محمدحسن شاطری احمدآبادی که به جهت شناخت و معرفی سفیانی تدوین شده است که اهتمام نویسنده فوق به بررسی اعتبار سندی و متن تک‌تک روایات و در نظر داشتن انگیزه‌های فرقه‌ای و قومی و غیره در تحریف با جعل روایات مهدویت و ارتباط داشتن دو حادثه مذکور یعنی خروج سفیانی و قتل نفس زکیه با ظهور قریب‌الوقوع مهدی عج بوده است. پس از بررسی‌های به عمل آمده مشخص شد که تاکنون کتاب یا مقاله‌ای که به طور اختصاصی و مستقل، نام و صفات و مکان و زمان خروج سفیانی را به صورت تطبیقی در روایات فریقین مورد بررسی قرار داده باشد به دست نیامد؛ هرچند در موارد ذکر شده اشاره‌های جزئی وجود دارد؛ اما به طور اختصاصی و جامع و کامل به این موضوع پرداخته نشده است. شباهت‌های مقاله پیش رو با پیشینه معرفی شده تنها در دو مورد است که عبارت‌اند از: مقاله «نام و نسب سفیانی» نوشته سید علی هاشمی در مجله مشرق موعود که فقط نام و نسب سفیانی را در روایات شیعی بررسی کرده و به روایات اهل سنت نپرداخته و نیز صفات، زمان و مکان خروج را بررسی نکرده است. دومی پایان‌نامه «بررسی تطبیقی روایات سفیانی و نفس زکیه در منابع فریقین» است که اشاره‌های جزئی به موضوعات این مقاله دارد و جامعیت مقاله پیش رو را ندارد. بنابراین مقاله حاضر با جستجو و کنکاش در روایات شیعه و سنی، نام، نسب، صفات، زمان و مکان خروج سفیانی را به صورت تطبیقی پژوهش می‌کند.

۱- نام سفیانی در روایات شیعی و اهل سنت

در باره نام سفیانی در منابع شیعه و اهل سنت روایات متعددی نقل شده است که در این بخش با تفکیک بررسی در منابع شیعه و سنی پرداخته می‌شود.

یک. نام سفیانی در روایات شیعی

بی تردید واژه سفیانی، نام حقیقی او نیست؛ کلمه سفیان با «ی» نسبت ترکیب شده و حاکی از نسب اوست. سخنانی که در آن، راویان از نام سفیانی سؤال می‌کنند، نشان می‌دهد واژه سفیانی در فهم راوی نیز، نام حقیقی او تلقی نشده است؛ حتی از امام صادق ع نقل شده که در پاسخ راوی از نام سفیانی می‌فرماید: «چه کاری به اسم او داری وقتی او بر شهرهای پنج‌گانه (دمشق، حمص، فلسطین، اردن و قنسرین) مسلط می‌شود در این هنگام منتظر فرج (امام زمان) باشید» (طبرسی، إعلام الوری، ۱۴۱۷: ۴۵۷؛ نیلی نجفی، منتخب الأنوار المصیئة، ۱۳۶۰: ۱۷۷، صدوق، کمال‌الدین و تمام النعمة، ۱۳۹۵: ۲/۶۵۲؛ مجلسی، بحار الأنوار، ۱۴۰۳: ۲/۲۰۶، فیض کاشانی، الوافی، ۱۴۰۶: ۲/۴۵۰). این روایت نشان می‌دهد که مردم نام او را نمی‌دانستند. گویا در مورد نام سفیانی روایت صحیحی نیست (فقیه، سفیانی و نشانه‌های ظهور، ۱۳۹۰: ۱۲۹).

از بررسی روایات شیعی، روشن می‌شود؛ سه نام برای سفیانی نقل شده است: عثمان، حرب و عنبسه. در حدیثی از امام علی (علیه السلام) و امام سجاد (علیه السلام) نقل شده: «نام او عثمان و نام پدرش عنبسه و از نسل ابوسفیان است» (طوسی، الغیبة، ۱۴۱۱: ۲۷۰؛ راوندی، الخرائج و الجرائح، ۱۴۰۹: ۱۱۵۵/۳؛ صدوق، کمال‌الدین، ۱۳۹۵: ۵۵۷/۲؛ طبرسی، ۱۴۱۷: إعلام‌الوری: ۴۲۸).

نام او در برخی از احادیث، حرب بن عنبسه معرفی شده، لکن این حدیث تنها یک روایت از «الزام الناصب» است (یزدی حائری، الزام الناصب، ۱۴۲۲: ۱۶۹/۲). با توجه به اینکه نویسنده کتاب «الزام الناصب»، علی یزدی حائری در سال ۱۳۲۳ قمری از دنیا رفته و این حدیث در منابع پیشین نقل نگردیده، نمی‌توان بر این روایت تکیه کرد. شاید تصحیف یا اشتباه با روایت مطرح در قول سوم باشد. به‌خصوص عنوان این باب در پایان فصل هفتم از جلد دوم الزام الناصب «الریحان الاول فی خطبة البیان» می‌باشد که متن و سند آن مورد نقد جدی قرار گرفته است (طوسی، نجم‌الدین؛ «سید حسنی در خطبه البیان، از سند تا متن انتظار موعود»، شماره ۳۲، بهار و تابستان ۱۳۸۹).

نام او در برخی منابع، عنبسه معرفی شده است. ابن‌ابی‌الحدید گوید: «او را بدین جهت عنبسه نامیده‌اند که اسم حرب بن امیه، عنبسه بوده و حرب لقب او می‌باشد» (ابن‌ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغة، ۱۴۰۴: ۲۹۵/۱۵). نام پسر بزرگ ابوسفیان، امیه است (زبیدی، تاج العروس، ۱۴۱۴: ۱۷۰/۱۹). احنف از امام علی (علیه السلام) درباره سفیانی می‌پرسد: ای امیرمؤمنان؛ سفیانی از چه گروهی است؟ حضرت فرمود: «از بنی‌امیه است و دایی‌های او کلب می‌باشد» (یزدی حائری، الزام الناصب، ۱۴۲۲: ۷۲/۱). نام او «عنبسه بن مرة بن کلیب بن سلمة بن عبدالله بن عبدالمقدر بن عثمان بن معاویة بن ابی‌سفیان بن حرب بن امیه بن عبدشمس» است که شریترین و ملعون‌ترین و ظالم‌ترین خلق خدا است (ابن‌ابی‌الحدید، همان). اگرچه این حدیث در منابع شیعی نقل می‌شود (ابن‌طاووس، التشریف بالمنن، ۱۴۱۶: ۲۹۶)، اما از منابع اهل سنت به کتاب‌های شیعی منتقل شده است و ابن‌ابی‌الحدید نیز آن را نقل کرده و در هیچ روایت معتبر شیعی نیامده و کتاب سید بن طاووس نیز تلخیص سه کتاب اهل سنت است. ظاهراً تعارضی بین دو حدیث نیست، بلکه یکی اشاره به نسب او دارد و دیگری جواب تفصیلی سؤال است.

برخی روایات از سفیانی به فرزند خورنده جگرها تعبیر کرده (صدوق، کمال‌الدین، ۱۳۹۵: ۵۵۷/۲، طبرسی، ۱۴۱۷: ۴۲۸، إعلام‌الوری: ۴۲۸، راوندی، الخرائج و الجرائح، ۱۴۰۹: ۱۱۵۰/۳، ب ۲۰، ح ۵۸. ج ۲۰۵/۵۲، ب ۲۵، ح ۳۶) که حاکی از سرگذشت خوردن جگر حضرت حمزه سیدالشهدا توسط هند جگرخوار و اموی بودن سفیانی است.

در این باره در روایتی آمده است: وقتی که ... و فرزند جگرخوار بر منبر شام نشست و بربر به سوی جنگ شام خروج کرد، علامت خروج مهدی است (ابن‌طاووس، التشریف بالمنن، ۱۴۱۶: ۱۲۴). این روایت نیز منتقله از اهل سنت است و منبع شیعی ندارد.

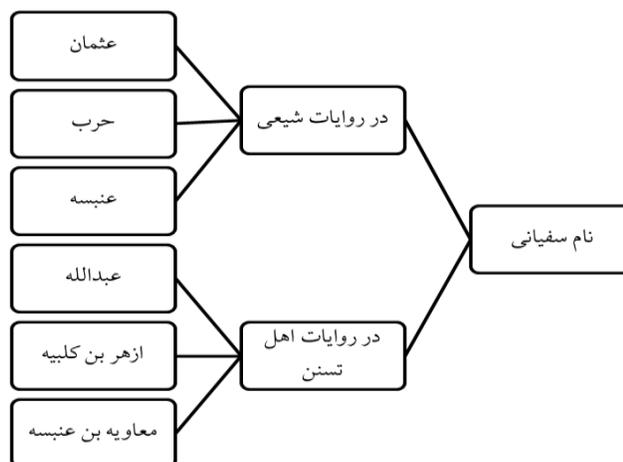
دو. نام سفیانی در روایات اهل سنت

از مجموع روایات اهل سنت در مورد اسم سفیانی، به سه نام سفیانی می‌توان اشاره کرد: عبدالله: نام سفیانی در حدیث عثمان بن کثیر، به عبدالله معرفی شده (مروزی، الفتن، ۱۴۱۴: ۲۰۹) در حدیثی از عبدالله بن مروان، به عبدالله بن یزید (همان، ۲۲۱) تعبیر شده، اما در حدیثی با سند حسن «و اسمه عبدالله» تعبیر کرده (همان: ۲۲۱، ۲۳۱ و ۲۳۴).

در روایتی دیگر، از سفیانی به ازهر بن کلبیه تعبیر شده است (همان، ۲۲۲)؛ ظاهراً این حدیث اشاره به دایی‌های او دارد که از طایفه کلب هستند (المقدسی، عقد الدرر، ۱۳۹۹: ۷۷). در حدیثی نیز عبدالله بن یزید کلبی (همان، ۲۲۲) و در روایتی عبدالله بن خالد بن یزید بن کلبیه معرفی شده است. طبق روایاتی، نام سفیانی معاویه بن عنبسه، «واسمه معاویه بن عنبسه» (همان، ۱۶۸) یا معاویه بن عتبه (همان: ۸۰) است.

با توجه به اسناد روایاتی که نام او را عبدالله معرفی می‌کنند و نیز سند روایتی که او را خالد بن یزید معرفی می‌کند، شاید بتوان گفت: روایتی که نام او را عبدالله و از اولاد خالد بن یزید معرفی می‌کند قابل اعتمادتر باشد؛ به خصوص که تا حدودی با متن روایات شیعی سازگارتر است. شاید ذکر نام معاویه نیز اشاره به اجداد او باشد.

بر این اساس، در روایات شیعی سه نام بر سفیانی داشتند: حرب، عثمان، عنبسه؛ اما روایات اهل سنت، نام عبدالله، ازهر بن کلبیه و معاویه بن عنبسه را دارند. از جمله موارد مشترک در روایات شیعه و سنی این است که سفیانی اموی و از اولاد ابی سفیان است.

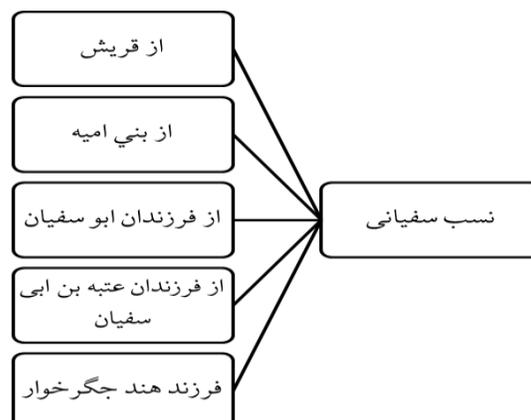

۲. نسب سفیانی

در نسب سفیانی پنج مطلب نقل شده که تعارضی بین مطالب منقول وجود ندارد. سفیانی از قریش (مروزی، الفتن، ۱۴۱۴: ۲۱۴، ۲۳۷؛ المقدسی، عقد الدرر، ۱۳۹۹: ۹۰؛ یزدی حائری، الزام الناصب، ۱۴۲۲: ۱۶۲/۲)، از بنی‌امیه (مروزی، الفتن، ۱۴۱۴: ۲۲۴ و ۲۲۵)، از فرزندان ابوسفیان (مروزی، همان، ۲۱۹، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۸) یا عتبه بن ابی‌سفیان (طوسی، الغیبة، ۱۴۱۱: ۲۷۰؛ راوندی، الخرائج و الجرائح، ۱۴۰۹: ۱۱۵۵/۳، نیلی نجفی، منتخب الأنوار المضمیة، ۱۳۶۰: ۳۱) و فرزند هند جگرخوار است. تعبیر «ابن آكلة الأكباد» در منابع شیعه و سنی نقل شده است (صدوق، کمال‌الدین، ۱۳۹۵: ۵۵۷/۲، طبرسی، إعلام‌الوری، ۱۴۱۷: ۴۲۸، راوندی، الخرائج و الجرائح، ۱۴۰۹: ۱۱۵۰/۳). نعیم بن حماد مروزی سه حدیث دارد که سفیانی فرزند خورنده جگر خوار است (مروزی، الفتن، ۱۴۱۴: ۲۳۸، ۲۳۵، ۲۴۹؛ المقدسی، عقد الدرر، ۱۳۹۹: ۵۴، ص ۹۱). برخی نقل‌ها سفیانی را از فرزندان خالد بن یزید بن ابی‌سفیان می‌داند (مروزی، الفتن، ۱۴۱۴: ۲۲۲، ۵۰۹؛ نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۳۰۰؛ صدوق، معانی‌الخبار، ۱۴۰۳: ۳۴۶).

در نتیجه سفیانی از نوادگان ابوسفیان است و هر چهار دیدگاه مطرح در این احادیث با هم قابل جمع‌اند؛ سفیانی از فرزندان ابوسفیان و همسر او هند جگرخوار و از نسل بنی‌امیه و قبیله قریش است. البته قرشی بودن سفیانی در روایات شیعه تصریح نشده است؛ اگرچه برخی با استناد به خطبه البیان به قریشی بودن سفیانی استناد کرده‌اند. (یزدی حائری، الزام الناصب، ۱۴۲۲: ۱۳۲) که قبلاً گفته شد به‌هیچ‌وجه نمی‌توان به خطبه البیان اعتماد کرد، اما ذکر این نکته ضروری است که تعبیر «الست من قریش» در حدیث مذکور، معلوم نیست که به‌طور مشخص خطاب به سفیانی باشد، شاید کسی است که مردم از او انتظار دفاع از دین دارند و پس از دستور جهاد او، سفیانی خروج می‌کند. به هر حال، نمی‌توان بر اساس این حدیث استناد کرد.

نکته قابل‌توجه این است که هیچ‌کدام از روایات اهل سنت در این باب از دیدگاه خود اهل سنت، روایات صحیح و قابل اعتمادی نیستند، به‌ویژه در طول تاریخ نیز کسانی خود را سفیانی معرفی کرده‌اند. (صادقی، تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور، ۱۳۸۵: ۱۷۳) از این روی احتمال جعل در برخی از این احادیث، وجود دارد.

۳. صفات سفیانی

شناخت صفات سفیانی به لحاظ جسمی و روحی، یکی دیگر از ضرورت‌های پژوهش در بحث سفیانی است که در ادامه به این بحث بر اساس روایات فریقین پرداخته می‌شود.

یک. صفات سفیانی در منابع روایی شیعه

از امام باقر علیه السلام نقل گردیده: «رنگ چهره‌ی سفیانی، سرخ و بور و چشمانش آبی‌رنگ می‌باشد. او هرگز خدا را نپرستیده، اصلاً مکه و مدینه را ندیده است. می‌گوید: ای خدا خون‌خواهی و آتش، خون‌خواهی و آتش.» (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۳۰۶)

از امام علی علیه السلام نقل شده: «فرزند هند جگرخوار از وادی یابس شورش می‌کند. مردی با قامت متوسط، چهره زشت و ناخوشایند، چهارشانه و درشت‌هیکل است و در صورتش آثار آبله دیده می‌شود. ظاهرش تک چشمی می‌نماید» (صدوق، کمال‌الدین، ۱۳۹۵: ۵۵۷/۲؛ طبرسی، إعلام‌الوری، ۱۴۱۷: ۲۸۲/۲؛ راوندی، الخرائج و الجرائح، ۱۴۰۹: ۱۱۵۰/۳).

طبق روایت سلیم، امام علی علیه السلام در نامه‌ای به معاویه، سفیانی را از شمار آنان دانسته و فرموده است: «مردی از فرزندان شوم، ملعون، بی‌نزاکت، تیره دل، بیمار و سخت‌دل است و خداوند رحمت و عطف را از دل او گرفته است» (سلیم بن قیس الهلالی، اسرار آل محمد، ۱۴۰۵: ۷۵۵/۲). بر این اساس، سفیانی در روایات شیعی، از فرزندان معاویه و هند جگرخوار معرفی شده است.

دو. صفات سفیانی در منابع روایی اهل سنت

در روایتی مروزی از رسول‌الله صلی الله علیه و آله نقل کرده: «شخصی از فرزندان ابوسفیان از محلی به نام یابس خروج می‌نماید که پرچم‌های او به رنگ سرخ، ساق و دست‌ها و پاهایش نازک و گردن او دراز و رنگش به شدت زرد می‌باشد. در او آثار عبادت به چشم می‌خورد» (مروزی، الفتن، ۲۲۳: ۱۴۱۴).

از علی علیه السلام نقل شده: سفیانی ... دارای هیکل و جثه‌ای بزرگ بوده، در صورتش آثار آبله و در چشمش نقطه‌ای سفید می‌باشد که از ناحیه‌ای از شهر دمشق که، یابس نامیده می‌شود در میان هفت نفر که یکی از آن‌ها نیز پرچم دارد خروج می‌نماید. طرف‌داران آن، اعتقاد به پیروزی آن پرچم دارند؛ در جلو آن پرچم، ترس و وحشت نمایان بوده و هر کس که بخواهد به طرف آن برود، با دیدن آن فراری می‌گردد (مروزی، الفتن، ۱۴۱۴: ۲۲۲، المقدسی، عقد الدرر، ۱۳۹۹: ۷۲، متقی هندی، البرهان، بی تا، ۱۱۲، ۱۱۳، متقی هندی، کنز العمال، ۱۴۲۴: ۲۸۴/۱۱).

سفیانی مرد سفید با موهای مجعد است و هر کس از مال او چیزی بپذیرد در روز قیامت به صورت سنگی سرخ‌شده در آتش خواهد بود (مروزی، الفتن، ۱۴۱۴: ۲۲۳)؛ سفیانی گودچشم است (همان، ۲۲۱) لباسی سرخ و عمامه ای سبز دارد. هرکس او را نشناسد گمان می‌کند یک چشم دارد در حالی که چنین نیست (ابن منادی، الملاحم، بی تا، ۸۶).

بر این اساس سفیانی در اهل سنت، فردی است که ساق و دست‌ها و پاهایش نازک و گردن او دراز و رنگش به شدت زرد و در او آثار عبادت به چشم می‌خورد. هیکل و جثه‌ای بزرگ و در چشمش نقطه‌ای سفید، مرد سفید با موهای مجعد و گود چشم است.

سفیانی در روایات شیعی، مردی متوسط القامة، چهارشانه و درشت که هیکلی بزرگ و چاق دارد رنگ چهره‌اش قرمز و بور و چشمانش آبی رنگ می‌باشد، برخی گمان می‌کنند که یک چشم دارد و چهره زشت و کریه‌منظر و دارای صورتی وحشی است. او هرگز خدا را نپرستیده و اصلاً مکه و مدینه را ندیده است.

مشترکات صفات سفیانی در روایات شیعه و سنی عبارت‌اند از: از وادی خشک، چهره‌ای زشت، بر صورتش اثر آبله. در منابع اهل سنت، سفیانی دارای اثر عبادت در چهره است در حالی که در منابع شیعه، او کسی است که هرگز خدا را نپرستیده و مکه و مدینه را ندیده است.

۴. مکان خروج سفیانی

روایات فریقین در خصوص مکان خروج سفیانی بر چند دسته است؛ لکن تعارض چندانی بین آن‌ها مشاهده نمی‌شود و می‌توان گفت: مضمون همه آن‌ها خروج سفیانی از شام است که با عبارت‌های متفاوتی بیان گردیده است. در ذیل، متن روایات به صورت فشرده گزارش می‌شود.

یک. شام

از امام علی علیه السلام روایت شده: «او در شام خروج می‌کند و همه اهل شام سر به فرمانش نهند مگر چند طایفه از کسانی که بر حق ما پایبندند» (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۳۰۵؛ هاشم، بحرانی، همان: ۵۲۸/۴). از رسول خدا صلی الله علیه و آله در منابع اهل سنت (مروزی، الفتن، ۱۴۱۴: ۲۲۹) و از امام باقر علیه السلام نقل شده: «از نشانه‌های خروج آن حضرت، خروج سفیانی از شام است» (طبرسی، إعلام الوری، ۱۴۱۷: ۴۲۹؛ نیلی نجفی، سرور اهل الایمان، ۱۴۲۶: ۱۵۰). در برخی روایات، از تسلط سفیانی بر شام سخن گفته (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۳۰۰ و ۳۰۴؛ طبرسی، إعلام الوری، ۱۴۱۷: ۴۲۹) و برخی روایات از وجود سفیانی در شام حکایت دارد (ابن طاووس، التشریف بالمنن، ۱۴۱۶: ۲۵۲). روایت دیگری

سفیانی را هم جوار شام دانسته (ابن طاوس، همان: ۲۷۱، ب ۵۹) و روایتی خروج سفیانی را از عمق دمشق می‌داند (یزدی حائری، الزام الناصب، ۱۴۲۲: ۱۱۰/۲). روایتی نیز فتنه‌ای از مغرب تا بطن شام را مطرح کرده (همان، ۲۳۱/۱) و تعدادی از روایات شیعی و سنی شام را محل درگیری گروه‌های مختلف می‌داند؛ مانند روایتی طولانی که حضور سه پرچم ابقع و اصهب و سفیانی و خرابی سرزمین شام و... را مطرح کرده (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۲۸۰، مروزی، الفتن، ۱۴۱۴: ۲۲۹)، حاکی از آن است که منطقه اصلی نقش آفرینی سفیانی، شام است. عبدالله بن مسعود، از ظهور هفت فتنه، پس از پیامبر بر حذر می‌دارد؛ که یکی از آن‌ها فتنه‌ای از داخل شام (فتنه سفیانی) است (همان: ۵۰).

دو. وادی یابس

حدیث خروج سفیانی از وادی یابس (دره خشک و بی آب و علف) با تفاوت عبارات و طرق گوناگون نقل شده در منابع متعددی از شیعه (ابن بابویه، کمال الدین، ۱۳۹۵: ۶۵۱/۲؛ نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۳۰۶؛ طوسی، الغیبة، ۱۴۱۱: ۴۴۴؛ طبرسی، ۱۴۱۷: إعلام الوری: ۴۵۷: ۲۸۲/۲) و اهل سنت (مروزی، الفتن، ۱۴۱۴: ۲۲۵ و ۵۰۹؛ طبری، جامع البیان، ۱۴۱۵: ۱۲۹/۲۲؛ العقد الدرر، ۱۳۹۹: ۸۰/۵۰) نقل شده و می‌توان بدان اعتماد کرد. این روایت در منابع فراوانی نقل شده است.

سه. ناحیه‌ای در دمشق

سفیانی از ناحیه‌ای در دمشق که آن را بیابان خشک گویند، خروج می‌کند (یزدی حائری، الزام الناصب، ۱۴۲۲: ۱۰۹/۲؛ المقدسی، عقد الدرر، ۱۳۹۹: ۷۳). احادیثی حضور سفیانی در دمشق (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۳۰۶؛ طوسی، الغیبة، ۱۴۱۱: ۴۴۴) و برخی خروج او از وادی یابس و نزول او به دمشق (المقدسی، عقد الدرر، ۱۳۹۹: ۷۵) را نقل کرده‌اند؛ لکن این مضمون که وادی یابس در ناحیه‌ای از دمشق بوده، تنها عبارت «الزام الناصب» است که نمی‌توان به روایات آن اعتماد کرد.

چهار. المغربی

ابوبصیر از امام باقر علیه السلام روایت کرده «تا اینکه آن خراسانی و آن سفیانی بر ایشان خروج کنند، این یکی از مشرق - برای منطقه خراسان مشرق تعبیر می‌شود - (مقدسی، أحسن التقاسیم، ۱۴۱۱: ۱۵۲) و آن دیگری از مغرب و در رسیدن به کوفه بر یکدیگر پیشی گیرند؛ همچون دو اسب مسابقه، این از این سوی و آن دیگری از آن سوی...» (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۲۵۵؛ مجلسی، بحار الأنوار، ۱۴۰۳: ۲۳۲/۵۲)

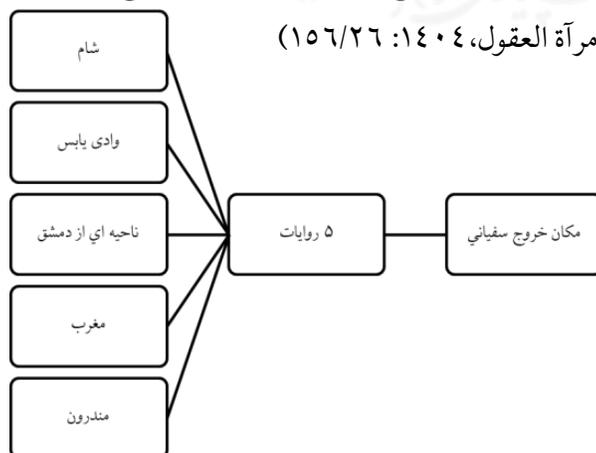
چهار. المندرون

نعیم بن حماد مروزی از ارطاه نقل می‌کند: «محل خروج سفیانی، مندرون در شرق بیسان - بیسان اکنون در شمال اسرائیل قرار دارد- است (مروزی، الفتن، ۱۴۱۴: ۲۲۲، ۲۳۴؛ کورانی، معجم احادیث الامام مهدی، ۱۴۲۷: ۲۷۲). با توجه به روایتی که محدوده شام را پنج شهر مهم معرفی کرده (طبرسی، إعلام الوری، ۱۴۱۷: ۴۵۷؛ نیلی نجفی، منتخب الأنوار المضيئة، ۱۳۶۰: ۱۷۷؛ صدوق، کمال‌الدین، ۱۳۹۵: ۶۵۲/۲)، مقصود از مندرون نیز بخشی از منطقه شام است.

روایات فریقین در خصوص مکان خروج سفیانی بر چند دسته است: ۱. سرزمین شام؛ ۲. وادی یابس؛ ۳. ناحیه‌ای از دمشق؛ ۴. المغربی؛ ۵. مندرون؛ از مجموع روایات روشن می‌شود تفاوت چندانی بین روایات شیعه و سنی در مکان خروج سفیانی وجود ندارد. سه دیدگاه اول باهم قابل جمع هستند؛ وادی یابس، ناحیه‌ای از دمشق بوده و دمشق بخشی از شام است.

پنج. مقصود از شام

جا دارد مشخص شود شام در احادیث، شامل کدام منطقه و شهرها می‌شود؟ ممکن است برخی تصور کنند منظور از شام، شهر دمشق است؛ در حالی که مقصود از شام در روایات سفیانی، تنها شهر دمشق نیست؛ بلکه منطقه وسیعی است که شامل شهرهای دمشق، حمص، فلسطین، اردن و قنسرین می‌شود (طبرسی، إعلام الوری، ۱۴۱۷: ۴۵۷) و مراد از شامی در روایت، همان سفیانی است (فیض کاشانی، الوافی، ۱۴۰۶: ۴۵۱/۲، مجلسی، مرآة العقول، ۱۴۰۴: ۱۵۶/۲۶)

۵. زمان خروج سفیانی

در پاسخ به این سؤال که سفیانی در چه زمانی خروج خواهد کرد و خروج سفیانی با چه حوادث و وقایعی هم‌زمان خواهد بود، می‌تواند در دو مرحله بررسی شود: ۱. زمان خروج خود سفیانی؛ ۲. حرکت‌های هم‌زمان سفیانی.

یک. خروج خود سفیانی

از امام صادق علیه السلام نقل شده: سفیانی از نشانه‌های حتمی است و [آغاز] شورش او در ماه رجب خواهد بود (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۳۰۰). روایت معلی بن خنیس (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۳۰۰؛ صدوق، کمال‌الدین، ۱۳۹۵: ۶۵۰/۲ و ۶۵۲)، خلاد صائغ - شاید منظور همان خلاد صفار باشد - و عباد بن یعقوب (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۳۰۲؛ طوسی، الأمالی، ۱۴۱۴: ۶۷۹)، حاکی از خروج سفیانی در ماه رجب است و حدیث «الزام الناصب» حاکی از خروج او در دهه اول رجب است (یزدی حائری، الزام الناصب، ۱۴۲۲: ۱۳۸/۲). سخنی که یوم الخلاص و دیگران در خصوص خروج سفیانی در روز جمعه نقل کرده‌اند، تنها منبعش «خطبة البیان» است که علاوه بر قابل اعتماد نبودن آن روایت، تصریح بر خروج سفیانی در روز جمعه نیست و احتمالاً خروج حاکم دمشق را می‌گوید (همان: ۱۶۲/۲).

در منابع اهل سنت، سخن صریحی از خروج سفیانی در رجب به دست نمی‌آید. تنها عبارتی که ممکن است حمل بر زمان خروج سفیانی کرد، روایت ابوهریره از پیامبر صلی الله علیه و آله است: «تعجب و تمام تعجب از وقایعی است که بین ماه جمادی و رجب اتفاق می‌افتد» (المقدسی، عقد الدرر، ۱۳۹۹: ۱۰۷؛ مروزی، الفتن، ۱۴۱۴: ۱۵۳). در نتیجه، زمان خروج سفیانی در منابع شیعی ماه رجب بوده، اما در اهل سنت، مشخص نیست.

دو. قیام‌های هم‌زمان سفیانی

روایات شیعه و سنی، مبنی بر اینکه خروج سفیانی هم‌زمان با کدام وقایع است؟ را می‌توان به هفت دسته تقسیم کرد که در ادامه به آن پرداخته می‌شود:

الف: هم‌زمانی سفیانی و یمانی

در منابع شیعی یک روایت با دو طریق روایی از امام صادق علیه السلام هم‌زمانی خروج سفیانی و قیام یمانی را مطرح می‌کند که مانند دو اسب مسابقه هستند (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۳۰۵. طوسی، الامالی، ۱۴۱۴: ۶۶۱). در منابع اهل سنت، نعیم بن حماد مروزی در سه حدیث، یمانی و سفیانی را ذکر کرده و در یک حدیث ضعیف از هم‌زمانی ضمنی یمانی و سفیانی (مروزی، الفتن، ۱۴۱۴: ۱۸۱) و حدیث دیگری با سند خوب از درگیری یمانی و سفیانی (همان: ۲۳۱) و حدیث ضعیفی از تعقیب یمانی توسط سفیانی سخن گفته است (همان: ۲۴۰).

بر اساس احادیث فوق، می‌توان گفت، در احادیث فریقین، سفیانی و یمانی هم‌زمان هستند به خصوص که اهداف سفیانی و یمانی بر ضد هم بوده و یمانی در روایات، حامی اهل بیت علیهم السلام معرفی شده و سفیانی دشمن اهل بیت علیهم السلام می‌باشد.

ب: قیام سفیانی پس از قیام مردی از صنعا

در روایتی عبید بن زراره می‌گوید: در محضر امام صادق علیه السلام از سفیانی یاد شد، حضرت فرمود «کجا و چگونه خروج می‌کند؟ هنوز آن کسی که چشم او را از کاسه در آورد در صنعا هنوز خروج نکرده است» (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۲۷۷). با توجه به اینکه یمانی همان مردی هست که از صنعا خروج می‌کند (علیانسنب، «بررسی تطبیقی روایات یمانی از منظر فریقین»، ۱۳۹۲: ۱۲/۲۵-۶۴) این روایت نیز از هم‌زمانی سفیانی و یمانی حکایت می‌کند.

ج: مصری و یمانی قبل از سفیانی

روایتی شیعی تنها از یک طریق نقل شده و حاکی از قیام یمانی و مصری، قبل از خروج سفیانی است. محمد بن مسلم بدون نسبت دادن سخن به امام باقر علیه السلام گوید: «قبل از سفیانی، مصری و یمانی خروج خواهند کرد.» (طوسی، الغیبة، ۱۴۱۱: ۴۳۳؛ حرعاملی، إثبات الهداة، ۱۴۲۵: ۳۵۳/۵؛ مجلسی، بحار الأنوار، ۱۴۰۳: ۵۲/۲۱۰).

د: هم‌زمانی سفیانی، یمانی، مروانی و شعیب بن صالح

احمد بن محمد بن ابی‌نصیر از امام رضا علیه السلام روایت کرده: «قبل از این امر (ظهور)، سفیانی، یمانی، مروانی، شعیب بن صالح ظاهر خواهند شد. بنابراین، چگونه کسی که خروج کرده است می‌گوید: من همان قائم هستم؟» (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۲۵۳؛ مجلسی، بحار الأنوار، ۱۴۰۳: ۵۲/۲۳۳) در نقل حرعاملی، به‌جای لفظ «المروانی»، «الدوانی» آمده است (حرعاملی، إثبات الهداة، ۱۴۲۵: ۳۶/۵).

هـ. هم‌زمانی یمانی، سفیانی و خراسانی در یک سال و یک ماه و یک روز

به نظر می‌رسد تنها یک روایت است که از دو طریق و گاهی با تفاوت مضمون نقل می‌شود که در بحث یمانی، تفاوت طرق این روایت ذکر شده است (علیانسنب، «بررسی تطبیقی روایات یمانی از منظر فریقین»، ۱۳۹۲: ۱۲/۲۵-۶۴) که خروج هر سه؛ سفیانی، یمانی و خراسانی را باهم ذکر می‌کند» (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۲۵۵؛ طوسی، الغیبة، ۱۴۱۱: ۴۴۷؛ مفید، الإرشاد، ۱۴۱۳: ۲/۳۷۵، طبرسی، إعلام الوری، ۱۴۱۷: ۴۵۸؛ اربلی، كشف الغمة، ۱۳۸۱: ۲/۴۶۰)

و. هم‌زمانی سفیانی و خراسانی

بحث خراسانی در روایات شیعی زیاد برجسته نیست؛ اما منابع اهل سنت از خراسانی یا پرچم‌های سیاه یا اهل مشرق، بسیار سخن گفته‌اند. ظاهراً در منابع شیعی در حد چهار روایت است. ابو بصیر از

امام باقر علیه السلام روایت کرده: «تا اینکه آن خراسانی و آن سفیانی بر ایشان خروج کنند، این یک از مشرق و آن دیگری از مغرب و در رسیدن به کوفه بر یکدیگر پیشی گیرند همچون دو اسب مسابقه، این از این سوی و آن دیگری از آن» (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۲۵۵). در روایتی دیگر ابو بصیر از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند: «برای این امر پنج علامت است؛ ندا در ماه رمضان، خروج سفیانی، خروج خراسانی، کشته شدن نفس زکیه و خسف بیداء» (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۲۹۰؛ مجلسی، بحارالأنوار، ۱۴۰۳: ۱۱۹/۵۲).

در روایت امام صادق علیه السلام «خروج سه نفر: سفیانی، یمنی و خراسانی در یک سال و یک ماه و یک روز» (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۲۵۵؛ طوسی، الغیبة، ۱۴۱۱: ۴۴۷؛ مفید، الإرشاد، ۱۴۱۳: ۳۷۵/۲، طبرسی، إعلام الوری، ۱۴۱۷: ۴۵۸؛ اربلی، کشف الغمة، ۱۳۸۱: ۴۶۰/۲) آمده است. اینکه خراسانی و یمنی و سفیانی در یک روز قیام کنند، با دیگر روایات تعارض دارد و جای تأمل است مگر اینکه مقصود روایت، نزدیکی زمان ظهور آنها باشد. در برخی از روایات، پرچم‌های خراسان ذکر شده و در برخی منابع متأخر، هم‌زمانی یمنی و خراسانی مانند دو اسب مسابقه معرفی شده‌اند (یزدی حائری، الزام الناصب، ۱۴۲۲: ۹۹/۲، الامین، اعیان الشیعه، ۱۴۱۳: ۷۶/۲؛ نیلی نجفی، منتخب الأنوار المصنیئة، ۱۳۶۰: ۵۳، مجلسی، بحارالأنوار، ۱۴۰۳: ۲۷۴/۵۲).

روایات اهل سنت در خصوص خراسانی بیشتر است. نعیم بن حماد مروزی در سه حدیث، سفیانی و خراسانی را در کنار هم ذکر کرده که حدیثی با سند ضعیف از جنگ خراسانی به همراهی شعیب بن صالح با سفیانی و شکست سفیانی سخن گفته (مروزی، الفتن، ۱۴۱۴: ۲۴۶) حدیث دیگر از جنگ جوان هاشمی دارای خال در شانه چپ به همراهی شعیب بن صالح تمیمی و شکست سفیانی حکایت دارد (همان: ۲۴۸) و یک حدیث از پرچم‌های سیاه خراسان به فرماندهی جوان هاشمی دارای خال در شانه راست و همراه شعیب بن صالح حکایت دارد (المقدسی، عقد الدرر، ۱۳۹۹: ۱۲۸؛ الهیتمی، الصواعق المحرقة، ۱۳۹۹: ۷۲) که این حدیث نیز ضعیف است (مروزی، الفتن، ۱۴۱۴: ۲۴۹).

از مجموع این روایات استفاده می‌شود که کتب اربعه شیعه و صحاح سته اهل سنت، اشاره‌ای به خراسانی ندارند. روایات خراسانی همه ضعیف‌اند. البته اینکه مراد از این شخص خراسانی کیست؟ نمی‌توان در مقام تطبیق بر فرد خاصی، اظهار نظر قطعی نمود. بسیاری از تطبیق‌های امروزی و گذشته، ادعاهایی بی‌دلیل‌اند.

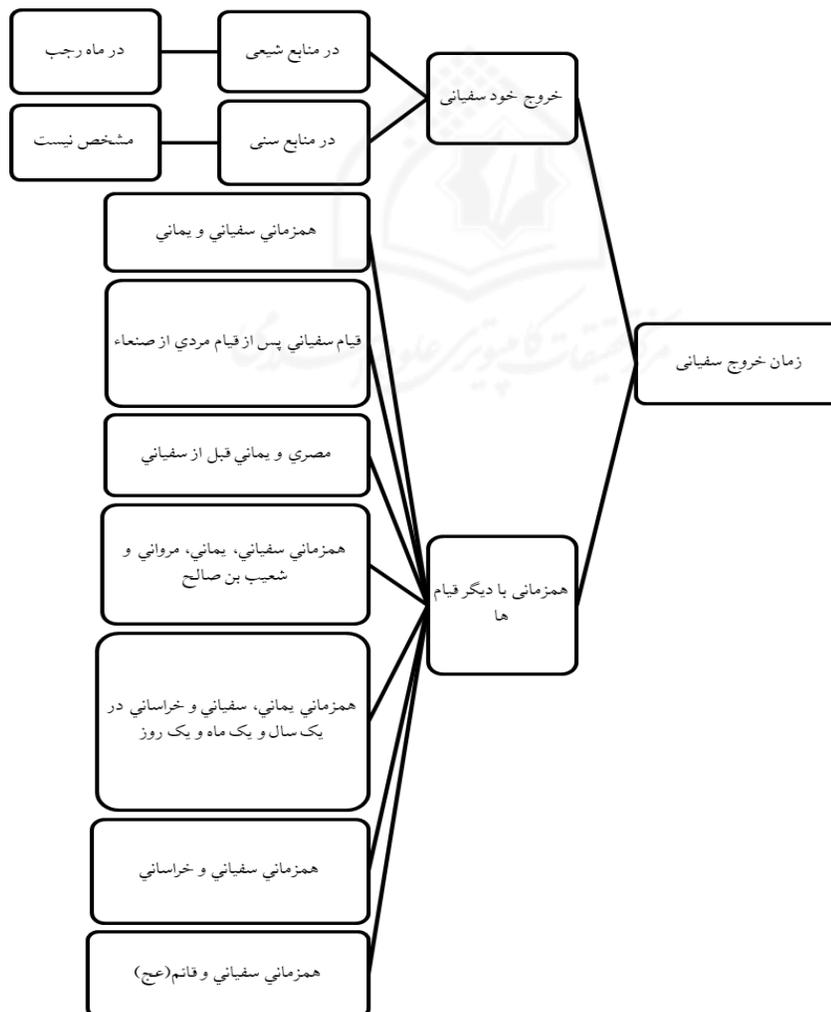
ز: هم‌زمانی سفیانی و قائم علیه السلام

یک روایت از امام باقر علیه السلام در منابع شیعی تصریح می‌کند که خروج سفیانی و حضرت قائم علیه السلام در یک سال واقع می‌شود (نعمانی، الغیبة، ۱۳۹۷: ۲۶۷). این مضمون در منابع اهل سنت نیز نقل شده

است (ابن منادی، الملاحم، بی تا، ۲۱۰). اگرچه مجموع احادیث فریقین حاکی از خروج امام مهدی عجل الله فرجه پس از خروج سفیانی و هلاکت او به دست حضرت است. چنانچه از امام علی علیه السلام نقل شده: «سپس فتنه‌ی زمین و پرچم سفیانی خواهد بود. در عقب آن قائم بر حق علیه السلام چهره گشایی فرماید (ابن طاووس، التشریف بالمنن، ۱۴۱۶: ۲۷۰؛ برسی، مشارق أنوار الیقین، ۱۳۸۹: ۲۶۲).

در نتیجه، مجموع احادیث فریقین در هفت دسته، حاکی از هم‌زمانی سفیانی و یمانی، قیام سفیانی پس از قیام مردی از صنعاء، حرکت مصری و یمانی قبل از سفیانی، هم‌زمانی سفیانی، یمانی، مروانی و شعیب بن صالح، هم‌زمانی یمانی، سفیانی و خراسانی در یک سال و یک ماه و یک روز، هم‌زمانی سفیانی و خراسانی و هم‌زمانی سفیانی و قائم عجل الله فرجه می‌باشد.

نتیجه گیری

درباره نام سفیانی باید گفت که روایات شیعی نام‌های حرب، عثمان، عنبسه و روایات اهل سنت نام‌های عبدالله، ازهر بن کلیبه و معاویه بن عنبسه را بیان کرده و هر دو گروه سفیانی را اموی و از نسل ابوسفیان دانسته‌اند. همچنین روایات درباره نسل سفیانی احتمالاتی چون قریش، بنی‌امیه، فرزندان ابوسفیان، فرزندان عتبه بن ابی سفیان، فرزند هند جگرخوار را بیان کرده‌اند که تقریباً این روایات یکسان هستند و اختلاف چندانی بین آن‌ها دیده نمی‌شود؛ هرچند این روایات از منظر اهل سنت دارای اعتبار زیادی نیست و احتمال جعل در آن وجود دارد. از جمله صفات سفیانی در روایات نیز چهره زشت و وجود آبله در چهره‌اش است. درباره مکان خروج سفیانی ۵ دسته روایات وجود دارد که مکان خروج را سرزمین شام، وادی یابس، ناحیه‌ای از دمشق، المغربی و مندرون می‌دانند که این روایات تقریباً محتوای یکسانی برای مکان خروج داشته و مضمون همه این روایات مکان خروج را شام می‌دانند. در روایات شیعی زمان خروج را رجب (البته این روایت دارای اشکالاتی است) و در روایات اهل سنت زمان خاصی گفته نشده است. البته در روایات شیعه و سنی زمان خروج سفیانی را هم‌زمان با برخی وقایع از جمله: هم‌زمانی سفیانی و یمانی، قیام سفیانی پس از قیام مردی از صنعاء، مصری و یمانی قبل از سفیانی، هم‌زمانی سفیانی، یمانی، مروانی و شعیب بن صالح، هم‌زمانی یمانی، سفیانی و خراسانی در یک سال و یک ماه و یک روز، هم‌زمانی سفیانی و خراسانی و هم‌زمانی سفیانی و قائم عجل الله فرجه دانسته‌اند.

منابع

۱. ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة، قم: مكتبة آية الله المرعشي النجفی، ۱۴۰۴ق.
۲. ابن‌طاووس، علی بن موسی، التشریف بالمنن فی التعریف بالفتن، المعروف بالملاحم و الفتن، قم: مؤسسة صاحب الأمر عليه السلام، ۱۴۱۶ق.
۳. ابن‌منادی، احمد بن جعفر، الملاحم، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا.
۴. اربلی، علی بن عیسی، كشف الغمة فی معرفة الأئمة، تبریز: بنی‌هاشمی، ۱۳۸۱ق.
۵. الامین، محسن، أعیان الشیعة، تحقیق: حسن الامین، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ق.
۶. بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسۀ بعثة، ۱۳۷۴ش.
۷. برسی، حافظ رجب بن محمد، مشارق انوار الیقین فی حقائق اسرار امیر المومنین، ترجمه: محمدصادق یزدی، قم: صاحب‌الزمان، ۱۳۸۹ش.
۸. بستوی، عبدالعلیم عبدالعظیم، الموسوعه فی احادیث المهدي الضعيفه و الموضوعه، مکه: المكتبه المکیه و بیروت: دار ابن‌حزم، ۱۴۲۰ق.
۹. جزائری، نعمت‌الله، ریاض الأبرار فی مناقب الأئمة الأطهار، بیروت: مؤسسۀ التاريخ العربی، ۱۴۲۷ق.
۱۰. حر عاملی، محمد بن حسن، إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات، بیروت: انتشارات اعلمی، ۱۴۲۵ق.
۱۱. حلّی، حسن بن یوسف، رجال العلامة الحلّی، نجف: دارالذخائر، ۱۴۱۱ق.
۱۲. راوندی، قطب‌الدین، سعید بن هبة الله، الخرائج و الجرائح، قم: مؤسسۀ امام مهدي عليه السلام، ۱۴۰۹ق.

۱۳. زبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ق.
۱۴. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، کمال الدین و تمام النعمة، تهران: اسلامیه، ۱۳۹۵ق.
۱۵. صدوق، معانی الأخبار، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳ق.
۱۶. طبرسی، إعلام الوری بأعلام الهدی، قم: موسسه آل البيت (علیهم السلام)، ۱۴۱۷ق.
۱۷. الطبری، ابوجعفر محمد بن جریر، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، بیروت: دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۴۱۵ق.
۱۸. طبسی، نجم الدین، «سید حسنی در خطبة البیان، از سند تا متن»، مجله انتظار موعود، شماره ۳۲، بهار و تابستان ۱۳۸۹ش.
۱۹. طوسی، الغیبة، قم: دارالمعارف الإسلامية، ۱۴۱۱ق.
۲۰. طوسی، محمد بن الحسن، الأمالی، قم: دار الثقافة، ۱۴۱۴ق.
۲۱. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعة، نور الثقلین، تصحیح و تعلیق: سید هاشم رسولی محلاتی، قم: مؤسسه إسماعیلیان، ۱۴۱۲ق.
۲۲. فقیه، محمد، سفیانی و نشانه‌های ظهور، مترجم: شاهپور حسینی، تهران: انتشارات موعود عصر (عاشوراء)، ۱۳۹۰ش.
۲۳. فیض کاشانی، الوافی، اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)، ۱۴۰۶ق.
۲۴. فیض کاشانی، تفسیر الصافی، تهران: مکتبه الصدر، ۱۴۱۶ق.
۲۵. فیض کاشانی، نوادر الأخبار فیما یتعلق بأصول الدین، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱ش.
۲۶. القمی المشهدی، محمد بن محمدرضا، کنز الدقائق و بحر الغرائب، تحقیق: حسین درگاهی، مؤسسه الطبع والنشر وزارة الثقافة و الارشاد الاسلامی، ۱۴۰۷ق.
۲۷. الکاظمی، مصطفی بن ابراهیم آل حیدر، بشارة الاسلام فی علامات المهدي (علیه السلام)، نجف الاشرف: المکتبه الرضویة، بی تا.

۲۸. کشی، محمد بن عمر، رجال الکشی - إختيار معرفة الرجال، مع تعليقات مير داماد الأسترآبادی، مشهد: مؤسسۀ نشر دانشگاه مشهد، ۱۴۰۹ق.
۲۹. کورانی عاملی، علی، المعجم الموضوعی لأحاديث الإمام المهدي عليه السلام، موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البيت عليهم السلام، ۱۴۲۷ق.
۳۰. مازندرانی، محمدصالح، شرح الکافی-الأصول و الروضة، تهران: المكتبة الإسلامية، ۱۳۸۲ق.
۳۱. متقی هندی حنفی، علاء‌الدین علی بن حسام‌الدین، البرهان فی علامات مهدي آخر الزمان عليه السلام، تحقیق أحمد علی سلیمان، مصر: دارالغد الجديد، ۱۴۲۴ق.
۳۲. متقی هندی حنفی، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، حیدرآباد: دارالمعارف العثمانیة، بی‌تا.
۳۳. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۳۴. مجلسی، مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، تهران: دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۴ق.
۳۵. مروزی، نعیم بن حماد، الفتن، بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۴۱۴ق.
۳۶. مصطفی، صادقی، تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۸۵ش.
۳۷. مفید، محمد بن محمد، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، قم: کنگره مفید، مؤسسۀ آل‌البيت عليهم السلام، ۱۴۱۳ق.
۳۸. مقدسی الحنبلی، مرعی بن یوسف، فرائد فوائد الفكر فی امام المهدي المنتظر عليه السلام، قم: دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۲۴ق.
۳۹. مقدسی، أبو‌عبدالله محمد بن أحمد، أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، قاهره: کتابخانه مدبولی، ۱۴۱۱ق.

٤٠. المقدسى، يوسف بن يحيى، عقد الدرر فى أخبار المنتظر، تحقيق: عبدالفتاح محمد الحلو،
قاهره: مكتبة عالم الفكر، ١٣٩٩ق.
٤١. مهدوى راد، محمدعلى و عليانسب، سيد ضياء الدين؛ «بررسى تطبيقى روايات يمانى از منظر
فريقين حديث پژوهى»، سال ششم، شماره ١٢، پاييز و زمستان، ١٣٩٣ش.
٤٢. نعمانى، محمد بن ابراهيم، الغيبة، تهران: نشر صدوق، ١٣٩٧ق.
٤٣. نبلى نجفى، بهاء الدين على بن عبدالكريم، سرور اهل الايمان فى علامات ظهور صاحب
الزمان ﷺ، قم: دليل ما، ١٤٢٦ق.
٤٤. نبلى نجفى، منتخب الأنوار المضيئة فى ذكر القائم الحجة ﷺ، قم: مطبعة الخيام، ١٣٦٠ش.
٤٥. هلالى، سليم بن قيس، كتاب سليم بن قيس الهلالى (اسرار آل احمد)، قم: الهادى، ١٤٠٥ق.
٤٦. الهيتمى، احمد بن محمد بن حجر، الصواعق المحرقة فى الرد على أهل البدع والزندقه، قاهره:
شركة الطباعة الفنية المتحدة مكتبة القاهره، ١٣٩٩ق.
٤٧. يزدى حائرى، على، الزام الناصب فى اثبات الحجه الغائب ﷺ، مؤسسة الاعلمى
للمطبوعات، بيروت: ١٤٢٢ق.